

תפלת השיר

The placement of the additional chapters of תהלים that are recited as part of פסוקי דזמרה on שבת mimic the placement of הודו on weekdays. In נוסח אשכנז the extra chapters are recited after the ברכה of ברוך שאמר while in Sephardic סידורים they are placed before ברוך שאמר except that מזמור שיר ליום השבת and ה' מלך are recited after ברוך שאמר. It is difficult to use the same rationale to explain the difference in custom on שבת as we did for weekdays: i.e. is הודו part of קרבנות or part of פסוקי דזמרה. The chapters of תהלים that are added bear no relationship to קרבנות. Can the practice to recite the additional chapters before ברוך שאמר be explained on the basis that the additional chapters are not considered פסוקי דזמרה or is the practice based on the fact that it is not necessary to recite a ברכה before, ברוך שאמר, or a ברכה after, ישתבח, the recital of these additional chapters of תהלים. נוסח אשכנז appears to treat these chapters of תהלים as additional פסוקי דזמרה. As such they need to be recited between the ברכות of ברוך שאמר and ישתבח. How can we explain the Sephardic מנהג? The answer may be that these additional chapters of תהלים were once part of a section of תפלת שחרית that we have not yet identified; i.e. תפלת השיר. The term: תפלת השיר is the title of an article written by Professor Ezra Fleischer which he included in his book: תפלה ומנהגי תפלה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה. Professor Fleischer concluded that the term תפלת השיר represented a section of תפלת שחרית that was recited before ברוך שאמר in מנהג ארץ ישראל. He based his conclusion on the numerous occasions in which he came across the word: שיר, representing a section of תפלת שחרית during the course of studying material found in the late 1800's in a Geniza located in Cairo, Egypt. He identified the references as being in documents which reflected מנהג ארץ ישראל. The term: תפלת השיר, itself, was included in a document dated 1211 which was executed by the leaders of the בית הכנסת הארץ הישראלית in Alexandria. The document represented a covenant that members of the community entered into in which they agreed that they would never abandon the customs of their forefathers. In other words, they made a commitment to resist the pressure that was being placed upon them to follow מנהג בבל. One of the customs listed as uniquely following מנהג ארץ ישראל was תפלת השיר. What is the definition of תפלת השיר? It was a compilation of chapters of תהלים that were

1. The synagogues that followed מנהג ארץ ישראל were identified as שאמיים. The synagogues that followed מנהג בבל were identified as עיראקיים.

recited before ברוך שאמר. According to Professor Fleischer references to chapters of תהלים that were recited between ברוך שאמר and ישתבח were described as מזמורים and those that were recited before ברוך שאמר were described as שירים. Those chapters of תהלים became known as שירים because the section began with the recital of the 15 chapters of המעלות "שיר" (תהלים קב'–קלה) and continued until פרק קלז' על נהרות, פרק קלז' ספר תהלים. Some versions began with פרק קכ' and continued until קנ', the end of ספר תהלים.

Here is one example of what Professor Fleischer found which he reproduced on page 226. The excerpt consists of instructions to the פורים on תפלת שחרית שליה ציבור. According to the author, תפלת השיר was to be recited before ברוך שאמר and it concluded with תהלים קלו', הלל הגדול:

בוקר יום פורים, הברכות עד אחכה לא–לי כולה, והשיר על חובותיו עד הודו לא–ל שמים כי לעולם חסדו, ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא כולה, טוב להודות לה' ולומר לשמך עליון כולה, אורך ימים אשביעהו ואראהו בישועתי, יהי כבוד לעולם כולה, תהלה לדוד כולה, ויברך דויד את ה' לעיני כל הקהל כולה, הודו לה' קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו כולה נשמת כל חי תברך ה' א–להינו ורוח כל בשר כולה, ישתבח שמך כולה, ויושע ה' ביום ההוא כולה², והיוצר עם פיוטים או בלי פיוטים ותפלת לחש.

Translation: On Purim morning, the service begins with Birchos Haschachar until the verse: Ad Achakeh Lo; all of Birchos Hashbir until the verse: Hodu La'Kail, Baruch Sh'Amar, Tov L'Hodos, Orech Yamim, Yibei Kavod, Tehilla L'David until the end, Va'Yivarech David until the end, Hodu La'Shem Kiru Bi'Shmo until the end, Nishmas until the end, Yishtabach until the end, Va'Yoshab until the end, Birchos Kriyas Shema with out without Piyuttim and then the silent Shemona Esrei.

In another example which Professor Fleischer provided on page 233, תפלת השיר was recited after ברוך שאמר and appeared to include all the chapters of תהלים from the beginning of שיר המעלות until the end of תהלים (כל הנשמה):

ברוך אתה י–י א–להינו מלך העולם הא–ל המהולל בפי עמו ומשובח ומפואר בלשון כל חסידיו ובשירי דויד בן ישי עבדך נהללך ונשבחך ונרוממך ונגדלך ונזכיר את שמך מלכנו א–להינו יחיד חי העולמים משובח ומפואר עדי עד שמך ברוך אתה י–י מהלל התושבחות. יהי כבוד כלה אחר כך שירו לא–להים זמרו שמו (תה' סח:ה) אחר כך שיר המעלות השיר כולו עד כל הנשמה תהלל י–ה הללוי–ה, יהללך י–י א–להינו כל מעשיך וחסדיך יודו ויברכו את שמך על שירי דויד בן ישי עבדך יתרומם שמך לעולם ועד ברוך אתה י–י הא–ל המלך המהולל המשובח המיוחד המעולה הנאמן בפי עליונים ובפי תחתונים ובפי כל הנשמות א–ל מלך נאמן חי וקים שמך וזכרך תמיד לעולם ועד ברוך אתה י–י מהלל התושבחות.

2. This practice is consistent with the practice of the רמב"ם to recite ישי after ישתבח.

להבין את התפלה

Translation: Baruch Ata Hashem . . . Ha'Kail Ha'Milulal . . . Ha'Tishbachos, Yibei Kavod until the end, Shiru Lelokim; then Shir Ha'Ma'Alos until Kol Ha'Nishama Tiballel Kab, Yihalelucha . . . Ha'Tishbachos.

The רמב"ם who spent some time in Egypt was quite familiar with מנהג ארץ ישראל but staunchly followed מנהג בבל. In fact he rarely if ever referred to any of the practices of מנהג ארץ ישראל. However, concerning the chapters of תהלים that comprise תפלת השיר, the רמב"ם made the following comment:

רמב"ם סדר תפילות כל השנה—כן נהגו לקרות כל מזמור שיר ליום השבת קודם שיתחילו פסוקי הזמירות³ ביום השבת וביום הכפורים, ויש מקומות שנהגו לקרות הלל הגדול בשבתות קודם פסוקי הזמירות, ויש מקומות שנהגו לקרות שיר המעלות הכל כמנהגם.

Translation: They followed the practice to recite all of the chapter of Tehillim that begins: Mizmor Shir L'Yom Ha'Shabbos before beginning Pseukei D'Zimra on Shabbos and Yom Kippur. There are some places which followed the custom to recite Hallel Ha'Gadol (Tehillim Ch. 136) before Pseukei D'Zimra and some places followed the practice of reciting Shir Ha'Ma'Alos before Pseukei D'Zimra. Each area followed its own custom.

The chapters of תהלים that Professor Fleischer described as תפלת השיר share a marked resemblance to what is known as: "ברכת השיר" in the תלמוד בבלי:

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ק"ז עמוד ב—משנה. מזוגו לו כוס שלישי – מברך על מזוגו. רביעי – גומר עליו את הלל, ואומר עליו ברכת השיר.

Translation: Mishnah. They filled the third cup for him. He then recites Grace After Meals. Over the fourth cup he concludes Hallel, and recites the Bracha of song.

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף ק"ה עמוד א—מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר: יהללך ה' א—להיננו, ורבי יוחנן אמר: נשמת כל חי. תנו רבנן: רביעי גומר עליו את ההלל, ואומר הלל הגדול, דברי רבי טרפון, ויש אומרים: (תהלים כג) ה' רעי לא אחסר. מהיכן הלל הגדול? רבי יהודה אומר: (תהלים קלו) הודו עד (תהלים קלז) נהרות בבל, ורבי יוחנן אומר: משיר המעלות עד נהרות בבל, רב אחא בר יעקב אמר (תהלים קלה) מכי יעקב בחר לו י—ה עד נהרות בבל.

Translation: What is 'THE GRACE OF SONG'? Rav Judah said: 'They shall praise You, O Lord our God'; while Rav Johanan said: 'The breath of a living.' Our Rabbis taught: At the fourth cup he concludes the Hallel and recites the great Hallel. This is the view of Rav Tarfon. Others say: The Lord is my shepherd; I shall not want.' What comprises the great Hallel? Rav Judah said: From 'O give thanks' until 'the rivers of Babylon.' While R. Johanan said: From 'A song of ascents' until 'the rivers of Babylon.'

The term תפלת השיר is absent in the writings of the ראשונים although the practice to recite chapters of תהלים before ברוך שאמר was noted. In the following excerpt, the ספר המנהיג provides a rationale for following that practice:

ספר המנהיג דיני תפילה עמוד נא—ומנהג ספרד ופורביני' להתחיל בשבת וי"ט אחרי

3. In פסוקי דזמרה, מנהג בבל was viewed as consisting solely of יהי כבוד and תהלים קמה—קנ'. That is the current Sephardic custom.

הקרבנות והברכו' לפני ברוך שאמ' הזמירות של שבת. ויראה טעם למנהגם לפי שאין לברך עד שיתאספו כל הקהל הגדול ויצאו ידי חובתן בשמיעת הברכות בענייתן אמן, הגדול העונה אמן יותר מן המברך ולפי שאין הכל בקיאי' בברכות ובזמירו' לכן אומרה החזן לבדו בקול רם, ואין כן מנהג בצרפ' ובפרובינצ'. ומתחילין בצרפ' ובפרובינצ' י-י מלך י-י מלך, ונהגו בספרד לכופלו, וכן כתב רב עמרם גאון ז"ל. ונרא' הטעם להודיע יחוד מלכותו של הקב"ה בשבת, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמי, ונשגב י-י לבדו ביום ההוא, ושיתגלה כבוד מלכותו עלינו בזכות השבת.

Translation: It is the custom in Spain and in Portugal to begin Pseukei D'Zimra on Shabbos and Yom Tov after reciting Korbanos and before reciting Baruch Sh'Amar. It appears that their rationale for doing so was to delay the recital of the Bracha of Baruch Sh'Amar until the majority of people had come to synagogue. Since many did not know the words of the Brachos and the chapters of Tehillim, they needed to fulfill their obligation to recite the Bracha of Baruch Sh'Amar by answering Amen and the one answering Amen fulfills a greater obligation than the one reciting the Bracha. So the prayer leader than recites the Brachos and chapters of Tehillim out loud. That is not the custom in France and Provence. In France and Provence their custom is to begin with Hashem Melech, Hashem Malach and in Spain they would recite those verses twice, so wrote Rav Amrom Gaon. The reason for that practice is to proclaim the kingdom of G-d on Shabbos in anticipation of the Shabbos that will never end and will be a time of rest forever. A time when G-d will reign alone and the glory of G-d's kingdom will be revealed in the merit of observing Shabbos.

It is somewhat of a twist that in reciting chapters of תהלים before פסוקי דזמרה on שבת, Sephardim are following a practice that began as part of מנהג ארץ ישראל. As a rule, Sephardim generally follow מנהג ארץ ישראל while נוסח אשכנז follows מנהג בבל. That is why Sephardim say נעריצך ונקדישך: and Ashkenazim say: כתר יתנו in קדושה and מוספתא, a product of ארץ ישראל. This occurred as a result of political circumstances. Spain and Iraq both fell under Muslim control at the height of the power of the Gaonim in Babylonia. Rome was never conquered and made a part of the Islamic Empire. Many Jews from Rome then moved north into Ashkenaz (Rhineland) and brought with them מנהג ארץ ישראל. That is why today נוסח רומי still closely follows מנהג ארץ ישראל.

Our discussion leads to two questions: is it possible that ברוך שאמר⁴ was composed to be recited as an ending ברכה for תפלת השיר in a manner similar to ברכת השיר being recited as the ending ברכה for הלל הגדול and הלל המצרי. Second: was the failure of the ראשונים, early commentators, to note the term תפלת השיר while being aware of the underlying practice evidence that the ראשונים never saw material similar in nature to the material found in the Geniza in Cairo?

4. That may explain the double wording found in ברוך שאמר; i.e. בשבחות ובזמירות, ב-א-להינו, ובשירי דוד עבדך נהללך י-י א-להינו, [punctuation redone by editor].

SUPPLEMENT

הושענות Found In The סידור הגאונים ומקובלים

פתח השער

אור הבהיר

א) סדר אמירת ההושענות מתחלפים לפי סדר הימים של ימות השבוע באיזה יום שחל בו א' דחג. וחידוש רב הוא. כי הפיוט המתחיל "אל למושעות" ויש בו התיבות הושענא שלש שעות איננו מתחלף לעולם אלא שתמיד הוא בהאושפיזא של אהרן הכהן. היינו ביום ה' דסוכות.

ב) בכל ימי הג' הסוכות אומרים בשעת הקפת הבימה עם הלולב פיוט אחד, המיוסד עפ"י אלפא ביתא. ובהושענא רבא שמקיפים שבע פעמים את הבימה חוזרים על אחדים של הפיוטים שאמרום כבר בימים קודמים. ומוסיפים עליהם עוד פיוטים (זה לפי נוסחא דידן. לספרדים ולתימנים ישנם נוסחאות אחרות).

ג) בהושענא רבא לאחר אמירת כל פיוטי ההושענות וחתחינות על גשם, אומרים קדיש. ובאמצע הקדיש חובטים עם הערבה חמשה חבטות על הקרקע. ובכרך הארבע עשר של סידורנו במדור "מערכת התפלה" בפרק י"א הארכנו בנידון הושענא רבא בנגלה בנסתר ובחסידות.

ד) וכתב מחזור וויטרי (צד 444 בחלק ב') הושענא (בהושע"ר) ומקיפין ז' פעמים, ואומרים פזמונים בעמידה לפני התיבה. ונהגו לומר בקול רם: ז' פעמים ה' הוא האלקים. כמו מוצאי יום כיפור, לפי שביום כפור נהתם לחיים דיננו, והיום נתקיים בהתימת החיים. ושכינה עולה למעלה בערבות. ועוד אומרים: שמע ישראל וגו' ברוך שם כבוד וגו'.

ה) ובשו"ת הגאונים שערי תשובה (סימן לא) תשובה לרב האי גאון ז"ל וששאלתם רמו להקפת ס"ת בלולב והדס. כך ראינו מהבא, דכתיב (תהלים קיה) אסרו חג בעבותים והוא לשון הקף דכתיב אוסרי לגפן עירה. (ברא' מט"א) ובתרגום יסחר ישראל לקרתיה "בעבותא", הוא עץ עבות. ראה באור זרוע (סי' שט"ו).

ו) וראה במחזור וויטרי (צד 444) בארוכה וזה תו"ד ועל היקף של כל ימי ההג' נשאל רבינו נ"ע, וכך השיב: וכו' וההיקף בלולב היה, וכיון שהוטל עלינו חובה לעשות לולב זכר למקדש שבעה הנהיגו להקיף בו כל ז' זכר למקדש ואם אין לולב אין היקף, וכן נראין חדברים.

וחוזרני בי מבראשונה. (כל לשון השאלה והתשובה הוא לרש"י). ורב מברך טירי פסק הלכה למעשה שאם אין לולב בשאר ימות החג אין היקף כרבינו. אבל בשביעי (הושע"ר) אינו מודה לרבינו, דודאי כיון דשמא ערבה הוא בנטילה – יש היקף, אעפ"י שאין לולב, ע"כ ממחז"ו בקצרה.

ז) וכתב אבודרהם השלם (צד רצו) תפלת מוסף אומר שלש ראשונות, אתה בחרתנו, מפני הטאינו, והשיאנו, אומר שלש אחרונות וחוזר ש"ץ התפלה ואה"כ אומר הושענא, נמצא לפי דבריו שהקפה היא אחר מוסף.

ח) ונוהגין להקיף התיבה פעם אחת בכל יום, ומעליו ספר תורה לתיבה כשמקיפין אותה. וביום השביעי מקיפין אותה שבעה פעמים זכר למקדש, דתנן (סוכה פ"ד) בכל יום מקיפין המזבח פעם אחת, וביום השביעי ז' פעמים. ואומר אנא ה' הושיעה נא. אני והו הושיעה נא, פרש"י אני והו בגי' אנא ה' יו"ד ק"א וא"ו ק"א, יראה שהוא והו בלא אל"ף והם מע"ב שמות הנקובים משלש מקראות הסמוכים בפרשת ויהי בשלח: ויסע ויבא ויט. ושלשתן בני ע"ב אותיות, ומהם שם המפורש וכו'. והר"מ במו"ל פירש שהוא רומז למה שכתוב (דברים לב"ט) ראו עתה כי אני הוא ונכתב בענין תשועת ישראל והצלתם (להלן באות טז) יתבאר כל ענין אני והו בארוכה.

ט) בסידור רב סעדיה גאון נוסחת הושענא שונה לגמרי מנוסחא דידן, במהזור הספרדים מתחיל ביום ג' דחוק"מ ובנוסחא שונה לגמרי מנוסחא דידן. וכן בתכלאל התימנים, נוסחאות שונות לכל יום ויום של הג הסוכות עם ביאור רחב, ואינם דומים כלל לנוסחא דידן בכללות, אך נמצאים פה ושם איזה מקטעים קצרים שהם זהים לנוסחא דידן.

י) וז"ש רבינו סעדיה גאון בסידורו דף רל"ה (מתורגם מל' ערבית ללשון הקודש) וכשגמר את ההלל צריך לומר אחריו יהללוך ואם הוא יחיד יאמר (המקור בלה"ק) הושע נא, הושיענו ה' א' ורחם עלינו ברחמיך הרבים, למען שמך הגדול הגבור והנורא, שיתגדל ויתקדש בעולם כולו כד' (בר) שב' (אמר) והתגדלתי והתקדשתי ובודעתי לעיני גוים רבים, וידעו כי אני ה', הושיעה את עמך, וברך את נחלתך ורעם ונשאים עד העולם. (מתורגם) ואם היה צבור יפתח להם החזן הושענא והם עונים הושענא ואומר לפניהם את הדברים שהזכרתי דבר דבר לבדו, והם עונים הושענא. וכן אם אמר לפניהם דברים שהוכרו על דרך אל"ף בי"ת. וממשיך רס"ג ואומר, וצריך שיקיפו סביב התיבה, כל יום הקפה אחת, וביום השביעי (הושענא רבא) ז' הקפות. וממשיך, בהקפה ראשונה אומרים הושענא, והחזן הולך לצד ימינו, ופניו כנגד התיבה, מכל צד, וכן הציבור לאיזה צד שייפנו. ובהקפה שניה אומרים ענה בהושענא, והחזן הולך לצד שמאלו, הוא והציבור כנגד התיבה לאיזה צד שייפנו. אח"כ יעמוד (הש"ץ) לפני התיבה ויאמר: אנא א' נא הושענא, והושיעה נא. והחזן יאמר אחד מן הפרקים שארשום, מה שראוי לכל יום ויענו (המקור בלשון הקודש) תבנה ציון בימינו וכו' תתפרקון ותשתזבין וכו'

להבין את התפלה

הושענא והושיעה נא, הושיעה את עמך וברך את נהלתך ורעם ונשאם עד העולם. ראה הל' ריצ"ג (ח"א עמוד קסו) בשם רב סעדיה גאון כו"כ שינויים, וכן בהמנהיג הלכות לולב סי' מג בקיצור. ועיין אוצה"ג סי' קמורקנד.

יא) וכותב רס"ג בא"ד ואני רואה לרשום עשר אלפא ביתות המש על "הושענא" (בהוהמ"ם) וחמש על "ענה" בהושענא כדי שיאמרו בכל יום מן חמשת הימים שתיים מהן וכשיהיה יום הערבה (הושע"ר) כלן יחד.

יב) עוד בא"ד והפרקים שעונים בהם תבנה ציון בימינו אצמצם אותם ה' לכל יום, וליום השביעי ז'. ומביא הנוסחאות ליום א' ב' עד ז'. (נוסחאות שונות).

יג) עוד בא"ד ולאנשי ארץ ישראל יש ביום הערבה (הושע"ר) עניות נוספות, ולאנשי בבל וזולתם והנוסחא נמצאת אצלנו בהושע"ר כו"כ שינויים וכן נמצא קול מבושר ואומר (בנוסחא שונה).

יד) עו"ש ומן ההוספות שבאותו יום (הושע"ר) שמקיפים במנחה, ויש אנשים שנוהגים כך במוסף בלבד בתמיד. ע"כ מסידור רס"ג בקיצור נמרץ.

טו) ובסדר רב עמרם גאון (מהדורת ורשא צד 51) והושענא ששאלתם איך חוזרים בהושענא. (תשובה) כך מנהג נשיאים וגאונים ואבות בית דין, שמוציאין לולב ואתרוג, ומברך מי שמתפלל לפניו, וכל אחד ואחד נוטלו בידו, ומברך על נטילת לולב, ומכניסין את הלולב, אבל קודם (גאונות) כך אומד שליח צבור הושענא, ועונים צבור אהריו, אומר ש"ץ הושיענו רהם עלינו ה' א' למען שמך הגדול הגבור והנורא, שיתגדל ויתקדש בעולם ככתוב ע"י חו"ך (יחזקאל לח"ב) והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני עמים רבים וידעו כי אני ה'.

טז) עו"ש ברע"ג והושענא במקומות הללו, נוהגים לומר כל שבעת הימים, לאחר שמסיים שליח צבור תפלת המוספין אומר הושענא אלפא ביתא (לא מביא שום נוסחא) או שנים וביום השביעי (הושע"ר) אומר הרבה, ע"כ מרע"ג.

יז) ובילקוט שמעוני תהילים (סוף סימן תש"ג) וכיצד היא סדר ההקפה: כל ישראל גדולים וקטנים נוטלים את לולביהם בידיהם הימנית, ואתרוגייהם בידיהם השמאלית ומקיפין אחת, ואותו היום (הושע"ר) היו מקיפין שבע פעמים. אמר ר' חייא זכר ליריחו. (עיין סוכה מג ע"ב). הא תינה בזמן שיש מזבח. בזמן הזה חזן הכנסת עומד כמלאך האלקים וספר תורה בזרועו והעם מקיפים אותו (את הש"ץ) דוגמת מזבח.